

Лекція 5. Церковне життя козацької України у XVII–XVIII ст.

Перелік питань:

1. Уніатська митрополія та спроби церковної консолідації в першій половині XVII ст.
2. Православне відродження та роль козацтва у релігійній боротьбі.
3. Церква в добу Української революції середини XVII ст. та зміна геополітичних орієнтирів.
4. Підпорядкування Київської митрополії Москві (1686) та релігійне життя українських земель у XVII–XVIII ст.

Література:

1. Білоус Н. Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х роковин смерті архімандрита Києво-Печерської лаври). *Український історичний журнал*. 2024. № 5. С. 16–39. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.016>
2. Бовгиря А. «Вера наша старожитная»: до питання про конфесійний фактор ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 17–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.017>
3. Ветошніков К. Надання дозволу на висвячення Київського митрополита Московському Патріарху в 1686 році. *Труди Київської духовної академії*. 2024. Т. 24. С. 244–285. URL: <https://works.kpba.edu.ua/index.php/trudy/article/download/25/28/88>
4. Затилюк Я. «В'їзд на митрополію» Йова (Борецького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського» *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 77–90. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.077>
5. Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. Київ : Критика, 2021. 464 с.
6. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Харків : Фоліо, 2025. 256 с.
7. Киричук О. Дослідження історії християнської Церкви в X–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника «Історія релігій в Україні» (2010–2020). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Видавнич. відділ Львів. музею історії релігії «Логос», 2021. Вип. 31. С. 42–58. URL: <https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1374/1374>
8. Прокоп'юк О. Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 30–45. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.030>
9. Солохненко В. Культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5, С. 145–155. URL: <https://doi.org/10.58407/litopis.240517>
10. Casanova José. The Three Kyivan Churches of Ukraine and the Three Romes. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. 9. No. 1. P. 209–234. DOI: <https://doi.org/10.21226/ewjus714>

Вступ

XVII–XVIII століття – це період глибоких релігійних трансформацій, коли церковне життя українських земель визначалося:

- конфліктом між православ'ям і уніатством,
- боротьбою за відновлення православної ієрархії,
- активною участю козацтва у релігійних процесах,
- спробами створення єдиного Києво-Руського патріархату,
- церковним фактором у ході Української революції середини XVII ст.,
- поступовою анексією Київської митрополії Московою,
- розвитком релігійного життя в Запорозьких Вольностях,
- співіснуванням християнства, юдаїзму та ісламу.

Це доба, коли релігія стає не лише духовною, а й політичною силою, що визначає долю українського суспільства.

1. Уніатська митрополія та спроби церковної консолідації в першій половині XVII ст.

1.1. Уніатська митрополія після Берестейської унії

Після 1596 р. уніатська (греко-католицька) церква:

- отримала підтримку Речі Посполитої,
- зберегла східний обряд, але визнала владу Папи,
- стала інструментом державної політики щодо «уніфікації» руського населення.

Проте її становище було нестабільним:

православні не визнавали унії, а частина шляхти й міщан активно опиралася.

1.2. Митрополит Йосиф Рутський (1613–1637)

Рутський – ключова постать уніатської церкви XVII ст.

Його реформи:

- створення василіанського чернечого ордену (1617),
- модернізація освіти духовенства,
- спроби підвищити дисципліну та авторитет уніатської ієрархії.

Головна ідея Рутського: церковна консолідація

Він прагнув:

- **об'єднати православних і уніатів,**
- створити **єдиний Києво-Руський патріархат,**
- підпорядкувати його Риму, але з широкою автономією.

Це був найамбітніший проєкт церковного примирення XVII ст., але він не був реалізований через опір православних братств і козацтва.

2. Православне відродження та роль козацтва у релігійній боротьбі

2.1. Православна криза після 1596 р.

Після унії православна церква:

- втратила легальний статус у Речі Посполитій,
- залишилася без митрополита,
- зазнала тиску з боку уніатської ієрархії,
- переживала кадрову та організаційну кризу.

2.2. Козацтво як захисник православ'я

Козацтво стало головною силою, що:

- захищала православні громади,
- підтримувала братства,
- вимагала відновлення православної ієрархії,
- включала релігійне питання до політичних вимог.

Для козацтва православ'я було частиною **соціальної ідентичності та політичної легітимації**.

2.3. Петро Сагайдачний і відновлення православної ієрархії (1620)

У 1620 р. за підтримки Сагайдачного:

- Єрусалимський патріарх Феофан висвятив нову православну ієрархію,
- митрополитом став **Йов Борецький,**
- православна церква отримала повноцінну структуру.

Це був переломний момент: православ'я повернулося як легітимна сила.

2.4. «Пункти заспокоєння народу руського» (1632)

Документ, ухвалений сеймом, визнав:

- легальне існування православної церкви,
- право на власну ієрархію,
- повернення частини храмів,
- створення Києво-Могилянського колегіуму.

Це був компроміс між православними та уніатами.

2.5. Митрополит Петро Могила (1633–1647)

Могила – реформатор європейського масштабу.

Його внесок:

- створення Києво-Могилянської колегії (1632–1633),
- реформа богослужіння та канонічного права,
- укладення «Православного ісповідання віри» (1640),
- спроби діалогу з уніатами та католиками.

Могила прагнув **відновити єдність руської церкви**, але на православних засадах.

3. Церква в добу Української революції середини XVII ст.

3.1. Релігійне питання як фактор революції

У 1648 р. релігійний конфлікт став одним із каталізаторів повстання:

- козацтво боролось за права православної церкви,
- православні виступали проти унії та католицького тиску,
- релігія стала частиною політичної програми Богдана Хмельницького.

3.2. Митрополит Сильвестр Косів (1647–1657)

Косів:

- підтримував Хмельницького, але
- виступав проти московської церковної моделі,
- відстоював автономію Київської митрополії,
- орієнтувався на Константинополь.

Його позиція – **антимосковська**, але не антидержавна.

3.3. Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський (1658–1675)

Нелюбович-Тукальський:

- був прихильником союзу з Османською імперією та Кримом,
- орієнтувався на Константинополь,
- виступав проти московського втручання,
- прагнув зберегти незалежність Київської митрополії.

3.4. Московська дипломатична місія дяка Микити Алексеєва

У 1660-х рр. Москва:

- надіслала до Константинополя місію Алексеєва,
- намагалася отримати контроль над Київською митрополією,
- використовувала дипломатичний тиск і фінансові ресурси.

Це стало підготовкою до анексії 1686 р.

4. Підпорядкування Київської митрополії Москві (1686) та релігійне життя XVII–XVIII ст.

4.1. Висвята Гедеона Святополк-Четвертинського у Москві (1686)

У 1686 р.:

- московський патріарх висвятив Гедеона на митрополита Київського,
- Константинопольський патріарх під тиском визнав це «тимчасовим» рішенням,
- Київська митрополія фактично була анексована Москвою.

Це був **поворотний момент** в історії українського православ'я.

4.2. Наслідки анексії

- втрата автономії Київської митрополії;
- поступова русифікація духовенства;
- підпорядкування Києво-Могилянської академії московському контролю;
- зміна літургійних і канонічних норм;
- перетворення української церкви на периферію Московського патріархату.

4.3. Церковний устрій Запорозьких Вольностей

Запорозька Січ мала:

- власну церковну організацію,
- автономні парафії,
- традицію виборності священників,
- культ Покрови Богородиці,
- тісний зв'язок між військовою та релігійною культурою.

Церква на Січі була частиною козацької демократії.

4.4. Юдаїзм та іслам на українських землях XVII–XVIII ст.

Юдаїзм

- єврейські громади (кагали) у містах і містечках;
- розвиток хасидизму у XVIII ст.;
- автономія в межах магдебурзького права;
- участь у торгівлі та фінансах.

Іслам

- кримські татари як сусіди та союзники/противники козацтва;
- мусульманські громади в степовій зоні;
- дипломатичні контакти Гетьманщини з Кримським ханством та Османською імперією.

Висновки

XVII–XVIII століття – це доба:

- боротьби за церковну автономію,
- активної ролі козацтва в релігійних процесах,
- реформ Петра Могили,
- конфесійних конфліктів і спроб єдності,
- церковного фактора в Українській революції,
- анексії Київської митрополії Москвою,
- розвитку багатоконфесійного середовища.

Цей період визначив подальшу долю українського православ'я та формування української релігійної ідентичності.